

การนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ: ศึกษากรณี
การอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง
The study of policy implementation on justice process:
A case study of justice administration by facilitating
people on administrative case

ปิยะนุช เงินคล้าย¹ พงศ์สัณห์ ศรีสมทรัพย์¹

Piyanush Ngernklay, Pongsan Srisomsap

Corresponding author: piyaayip@yahoo.co.th

Received: 3/07/64 Revised: 16/07/64 Accepted: 16/07/64

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ดังนี้ 1) ศึกษาการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ 2) ศึกษาปัญหาและอุปสรรคของการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ และ 3) เสนอแนวทางการพัฒนานโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปสู่การปฏิบัติ โดยกำหนดกรอบการศึกษาผ่านกรณีศึกษาคือ การอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง ดำเนินการศึกษาโดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพในรูปแบบการวิเคราะห์กรณีศึกษา และประมวลข้อค้นพบจากการสัมภาษณ์เชิงลึก

---

¹ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ผลการศึกษาพบว่า การนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ มีลักษณะดังนี้ 1. มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและต้องปฏิบัติงานในนโยบายเดียวกันหลายหน่วยงาน แต่ละหน่วยงานมีกฎหมาย งบประมาณ และภารกิจเฉพาะของตนเอง ทำให้การปฏิบัติตามนโยบายจึงมุ่งเป้าไปที่การบรรลุภารกิจของหน่วยงานเฉพาะมากกว่าผลลัพธ์ของนโยบาย 2. ปัญหาและอุปสรรคของการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ พบว่า แต่ละหน่วยงานที่มีบทบาทหน้าที่ในการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครองไม่ได้มีการประสานส่งต่อเพื่ออำนวยความสะดวกยุติธรรมให้กับประชาชนอื่นเนื่องจากข้อจำกัดด้านการตีความภารกิจในความหมายที่แคบ ข้อจำกัดของกฎหมายและการขาดช่องทางประสานระหว่างหน่วยงาน 3. แนวทางการพัฒนาไปสู่การปฏิบัติ มีข้อเสนอใน 2 ระดับ ดังนี้ ระดับนโยบาย ต้องมีการกำหนดกลไกการประสานงานอย่างเป็นรูปธรรมและสามารถปฏิบัติได้จริง ควรมีการตรวจสอบความซ้ำซ้อน ล้าหลัง และคลุมเครือของกฎหมาย รวมทั้งวิธีปฏิบัติตามกฎหมายแต่ละฉบับระดับปฏิบัติ ต้องมีการวิเคราะห์และพัฒนาประเมินผลอย่างต่อเนื่อง ต้องมีการรายงานปัญหาในการปฏิบัติตามนโยบายในกรณีที่ปัญหาเกิดขึ้นจากตัวนโยบายหรือกฎหมายเพื่อผลักดันให้เกิดการแก้ไขระดับนโยบายต่อไป

คำสำคัญ: กระบวนการยุติธรรม; การนำนโยบายไปปฏิบัติ; การอำนวยความสะดวกยุติธรรม

Abstract

The purposes of the study are as follows: 1) To study the policy implementation on justice process, 2) To study the problems and obstructions of policy implementation on justice process, and 3) To propose the developmental ways of policy implementation on justice process. The study framework is determined through the case studies and evaluated the findings by in-depth interview. The study result reveals that there are particular characteristics of the policy implementation on justice process in Thailand. Firstly, several organizations have been involved and have responsibility to operate in the same policies. Contrastingly, each organization has its own laws, budgets, and missions; therefore, the policy is more focused on the organizational mission achievement than the policy outcomes. Secondly, the remarkable problems and obstructions of policy implementation on justice process in Thailand is the lack of cooperation between the responsible organizations. This visibly results in the ineffective and narrow of laws interpretation, limitation of laws, and the lack of coordination channels between in-charge organizations. Regarding the research outcome, there are the developmental suggestions for greater policy implementation which can be categorized into two levels as follows: Policy Level and Operational Level. In policy level, to determine the mechanisms for concrete coordination and practical operation, the guidelines should determine the roles of collaboration, law interpretation, and mutual operation of every organization unquestionably. While in operational level,

the officers should evaluate and report the practical results in order to develop the policy gaps or policy issues continuously.

Keywords: Justice process; Policy implementation; Justice administration

บทนำ

สืบเนื่องจากพระราชบัญญัติพัฒนาการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2549 (2549) กำหนดให้มีคณะกรรมการพัฒนาการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติเพื่อวางกรอบนโยบายการบริหารงานยุติธรรมของประเทศ จึงได้จัดทำแผนแม่บทการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติ ฉบับแรกขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2552 - 2555 เพื่อให้หน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมใช้เป็นแนวทางการดำเนินงาน สำนักงานกิจการยุติธรรมในฐานะฝ่ายเลขานุการคณะกรรมการจัดทำประสาน ติดตาม และขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ตามแผนแม่บทการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติ จึงได้กำหนดกรอบทิศทาง และแนวทางการจัดทำแผนแม่บทการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติ ตลอดมาซึ่งรวมไปถึงการมีนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรม แต่เมื่อนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติปรากฏว่ามีปัญหาต่างๆ มากมายทั้งในแง่การอำนวยความสะดวกยุติธรรมให้แก่ประชาชน การบังคับใช้กฎหมาย และการดำเนินงานที่ไม่เป็นไปตามเป้าหมาย ได้แก่ การเร่งปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมองค์รวมด้วยการปรับเปลี่ยนกลไกและวิธีการปฏิบัติงานสู่หลักการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี และการบริหารเชิงกลยุทธ์ ด้วยการเรียนรู้เชิงนวัตกรรมอย่างต่อเนื่อง การพัฒนาบุคลากรทุกระดับอย่างเสมอภาค เพื่อให้ทำงาน

อย่างมีจริยธรรม มีการพัฒนามาตรฐานและจรรยาบรรณการปฏิบัติงาน รวมทั้งมีองค์กรกลางในการบูรณาการแผนและประสานงาน เร่งสร้างระบบและกลไกเพื่อเปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วนเข้ามามีส่วนร่วมและเป็นเครือข่ายของกระบวนการยุติธรรม เพื่อให้ข้อเสนอแนะต่อการกำหนดทิศทางการพัฒนาระบบการยุติธรรมในทุกระดับ นอกจากนี้ยังมุ่งส่งเสริมและพัฒนาระบบและกลไกที่เกี่ยวกับการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน ชุมชน องค์กรต่างๆ ควบคู่กับการพิทักษ์และคุ้มครองสิทธิเด็กและเยาวชนอย่างมีประสิทธิภาพ เสริมสร้างความมั่นคงปลอดภัยในชีวิต ร่างกายและทรัพย์สิน ตลอดจนพัฒนาระบบและกลไกป้องกันการกระทำผิด การฟื้นฟูและแก้ไขผู้กระทำผิด โดยคำนึงถึงผู้เสียหาย เพื่อนำมาซึ่งความเข้มแข็งและความสงบสุขของสังคม

คดีปกครองเป็นข้อพิพาทที่เกิดจากการใช้อำนาจของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือบุคคลซึ่งกระทำการแทนรัฐใช้อำนาจโดยไม่ชอบด้วยกฎหมายหรือเกินขอบเขตที่กฎหมายให้อำนาจไว้ หรือจากการละเลยต่อหน้าที่ตามที่กฎหมายกำหนดให้ต้องปฏิบัติ หรือปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวล่าช้าเกินสมควรหรือข้อพิพาทเกี่ยวกับสัญญาทางปกครอง ซึ่งการใช้อำนาจต่างๆ เหล่านี้ส่งผลให้กระทบต่อสิทธิหรือสถานะภาพของบุคคลในด้านต่างๆ เมื่อหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐใช้อำนาจเกินขอบเขตที่กฎหมายให้อำนาจไว้ส่งผลให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อนเสียหาย บุคคลผู้เสียหายเหล่านี้มีสิทธินำคดีเสนอต่อศาลปกครองที่มีอำนาจได้ซึ่งเป็นคู่กรณีในคดีปกครอง

ความสำคัญของปัญหา

ศาลปกครองเป็นองค์กรตุลาการที่จัดตั้งขึ้นด้วยเหตุผลและความจำเป็นจากลักษณะของคดีปกครองและระบบวิธีพิจารณาคดีปกครอง 2 ประการ ดังนี้ (พระราชบัญญัติ จัดตั้งศาลปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครอง พ.ศ. 2542, 2542)

1. คดีปกครองเป็นข้อพิพาทระหว่างคู่ความที่มีฐานะไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ คดีปกครองเป็นข้อพิพาทระหว่างเอกชนกับหน่วยงานของรัฐซึ่งเป็นผู้ออกคำสั่งทางปกครองหรือออกกฎระเบียบและกระตบสิทธิและหน้าที่ของเอกชน ดังนั้นหน่วยงานของรัฐจึงอยู่ในฐานะที่เหนือกว่าเอกชน และเอกชนมักจะเป็นโจทก์ฟ้องหน่วยงานของรัฐเป็นจำเลย

2. ระบบวิธีพิจารณาคดีปกครองมีจุดมุ่งหมายที่จะถ่วงดุลการใช้อำนาจดุลพินิจของตุลาการ เนื่องจากคดีปกครองเป็นข้อพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐกับเอกชน โดยผลของคดีจะไม่ได้เป็นไปเพื่อประโยชน์ของเอกชนเท่านั้น แต่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ของบุคคล 3 ฝ่าย ได้แก่ ประโยชน์ส่วนรวมของสาธารณะที่เจ้าหน้าที่ของรัฐมีหน้าที่ต้องรักษา ประโยชน์ส่วนตัวของเอกชนฝ่ายผู้ฟ้องคดี และประโยชน์ส่วนตัวของเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ใช้อำนาจรัฐแทนประชาชนส่วนรวม

อย่างไรก็ดี แม้การใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นเพื่อประโยชน์สาธารณะและเพื่อประชาชนส่วนรวม แต่การใช้อำนาจรัฐดังกล่าวอาจไปกระทบสิทธิหรือละเมิดเสรีภาพของเอกชนคนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดข้อพิพาทที่ขึ้นสู่ศาลปกครองได้ ดังนั้น ศาลปกครอง จึงมีหน้าที่ในการอำนวยความสะดวก

ยุติธรรมเพื่อดูแลประโยชน์สาธารณะดังกล่าวควบคู่ไปกับการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนที่ได้มีสิทธิได้รับตามกฎหมายด้วย

วิธีพิจารณาคดีปกครองจึงมีระบบที่มีการตรวจสอบและถ่วงดุลซึ่งกันและกันในระดับสอบสวนและสรุปสำนวนในชั้นวินิจฉัยชี้ขาด โดยมี “ตุลาการผู้แถลงคดี” ทำหน้าที่เป็นผู้ถ่วงดุล โดยตรวจสอบการสรุปสำนวนและเสนอความเห็นชี้ขาดเบื้องต้นก่อนการลงมติวินิจฉัยโดยองค์คณะวินิจฉัยชี้ขาด

เมื่อพิจารณาบทบัญญัติในกฎหมายวิธีสบัญญัติดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าการดำเนินคดีปกครอง จะไม่ได้ใช้หลัก “ผู้ใดกล่าวอ้าง ผู้นั้นนำสืบ” เช่นเดียวกับการพิจารณาคดีแพ่งซึ่งเป็นระบบกล่าวหา เพราะหากใช้หลักพิจารณาคดีเช่นเดียวกับการพิจารณาคดีแพ่ง เอกชนย่อมมีโอกาสที่จะชนะคดีได้ยาก เพราะเอกสารหลักฐานต่าง ๆ มักจะอยู่ในความครอบครองของทางราชการหรือหน่วยงานของรัฐ จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้วิธีพิจารณาคดีปกครองจำเป็นต้องใช้ระบบไต่สวนที่ศาลปกครองจะมีบทบาทสำคัญในการแสวงหาข้อเท็จจริงและพยานหลักฐานเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมแก่คู่ความอย่างแท้จริง

จากปัญหาข้างต้น นำไปสู่แนวนโยบายที่สำคัญ คือ การอำนวยความสะดวกยุติธรรมให้แก่ประชาชน ดังนั้นในงานวิจัยฉบับนี้จึงศึกษาการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ ในด้านการอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง รวมทั้งปัญหาอุปสรรคในการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ ในด้านการอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง การบังคับใช้กฎหมาย และการดำเนินนโยบายเกี่ยวกับการช่วยเหลือ

ประชาชน และนำข้อมูลดังกล่าวมาเสนอแนะแนวทางในการพัฒนานโยบายให้ประสบความสำเร็จในการนำไปปฏิบัติ

วัตถุประสงค์ในการศึกษา

- 1 เพื่อศึกษาการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ ในด้านการอำนวยความสะดวกโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง
2. ศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการนำนโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปปฏิบัติ ในด้านการอำนวยความสะดวกโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง
- 3 เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนานโยบายด้านกระบวนการยุติธรรมไปสู่การปฏิบัติ ทั้งในด้านการอำนวยความสะดวก การบังคับใช้กฎหมาย และการช่วยเหลือประชาชน

ขอบเขตในการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

การอำนวยความสะดวกโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง ในเรื่อง 1. ระบบการช่วยเหลือทางกฎหมายในคดีปกครอง 2. กลไกในการช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชน 3. บทบาทของทนายความ 4. บทบาทของสำนักงานศาลปกครอง 5. บทบาทของสำนักงานกองทุนยุติธรรม ผู้ตรวจการแผ่นดิน และ 6. บทบาทของสภาทนายความ

ขอบเขตด้านพื้นที่และประชากร

การอำนวยความสะดวกยุทธธรรมโดยการช่วยเหลือประชาชนในคดีปกครอง การบังคับใช้กฎหมาย ใช้พื้นที่ทั้งประเทศ และบุคคลที่เกี่ยวข้องในกระบวนการยุติธรรมทั้งหมด

ขอบเขตด้านเวลา

ระยะเวลาในการศึกษา: ตั้งแต่เริ่มต้นโครงการจนถึงเดือนกันยายน 2560

ระยะเวลาในการเก็บข้อมูล: 1 เดือน ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม 2560

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในเรื่องนี้ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งระดับปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความสมบูรณ์มีรายละเอียดของเนื้อหาในระเบียบวิธีดังต่อไปนี้

1. ศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องในการนำนโยบายไปปฏิบัติในระบบการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครอง และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัยและการออกแบบเครื่องมือในการจัดเก็บข้อมูล

2. ศึกษาจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ที่กำหนดโดยการสังเกตและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In depth Interview)

3. การวิเคราะห์กรณีศึกษา และประมวลข้อค้นพบจากการสัมภาษณ์ในกรณีศึกษาต่างๆ นำมาสรุปและอภิปราย

ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

ผลการศึกษาในส่วนนี้มาจากการสังเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องในการนำนโยบายไปปฏิบัติในระบบการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครองและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยสรุปได้ดังนี้

ประเด็นระบบการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครอง ผลการศึกษา พบว่า

1. การให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครองโดยการจัดหาทนายความของทั้ง 4 หน่วยงาน คือ ศาลปกครองโดยสำนักงานศาลปกครอง สำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน สำนักงานกองทุนยุติธรรม และสภาทนายความนั้น เป็นระบบที่มีข้อจำกัดและมีจุดอ่อน ดังนี้

1) ระบบการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนของทั้ง 4 หน่วยงาน เป็นระบบที่มีลักษณะที่เป็นเอกเทศแยกกันไปตามหน่วยงาน เนื่องจากในแต่ละหน่วยงานต่างก็พิจารณาดำเนินการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนในคดีปกครองตามภารกิจหรืออำนาจหน้าที่ที่กำหนดไว้ในกฎหมายของแต่ละหน่วยงานเท่านั้น

2) ระบบการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนของทั้ง 4 หน่วยงาน เป็นระบบที่ไม่มีการประสานงานระหว่างหน่วยงาน ด้วยผลตาม 1) การดำเนินการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครองของแต่ละหน่วยงานจึงกระทำเฉพาะขอบเขตและเฉพาะกรณีที่ประชาชนเข้ามาติดต่อหน่วยงานของตนเท่านั้น โดยไม่มีการประสานไปยังหน่วยงานอื่นแต่อย่างใด

3) ระบบการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนของทั้ง 4 หน่วยงาน เป็นระบบที่ระดับของการให้ความช่วยเหลือมีความแตกต่างกัน ได้แก่ กรมศาลปกครอง โดยสำนักงานศาลปกครองและสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินนั้น การให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายเป็นการให้ความช่วยเหลือในเบื้องต้น อันได้แก่ การให้คำแนะนำและการให้คำปรึกษาในการฟ้องคดีและการดำเนินคดีในศาลปกครองในกรณีของศาลปกครองโดยสำนักงานศาลปกครอง และการฟ้องคดีต่อศาลปกครองในกรณีของสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน โดยทั้งสองหน่วยงานนี้ไม่มีการจัดหาทนายความเพื่อทำหน้าที่ในการฟ้องคดีและการดำเนินคดีในศาลปกครองแก่ประชาชนแต่อย่างใด กรณีแตกต่างไปจากสำนักงานกองทุนยุติธรรมและสหภาพทนายความที่นอกเหนือไปจากการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในเบื้องต้นแล้ว ทั้งสองหน่วยงานนี้ยังสามารถให้ความช่วยเหลือโดยการจัดหาทนายความให้แก่ประชาชนในการดำเนินคดีปกครองอีกด้วย

4) ในส่วนของการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในการจัดหาทนายความเข้ามาดำเนินการฟ้องคดีและดำเนินคดีในศาลปกครองของกองทุนยุติธรรมหรือสำนักงานกองทุนยุติธรรมนั้น แม้ว่าจะมีความพร้อมในเรื่องของบทบัญญัติของกฎหมายและความพร้อมในด้านงบประมาณในการดำเนินการดังกล่าวแต่อย่างไรก็ตาม จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้อำนวยการกองทุนยุติธรรมปรากฏว่า ในทางปฏิบัติจะพบปัญหาและอุปสรรคสำคัญในการเข้าถึงกองทุนยุติธรรมเพราะไม่เข้าหลักเกณฑ์ของพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 (2558) ในการขอรับความช่วยเหลือจากกองทุนยุติธรรม เนื่องจากพระราชบัญญัติจัดตั้งศาล

ปกครอง พ.ศ. 2542 กำหนดให้มีเจ้าพนักงานคดีปกครอง (พนักงานคดีปกครอง) อำนาจความสะดวกในการเขียนคำร้องและร่างคำฟ้องให้กับผู้ร้องอยู่แล้ว ดังนั้น จึงเป็นกรณีที่ประชาชนมีโอกาสได้รับการบรรเทาเยียวยาความเสียหายตามกฎหมายอื่นแล้ว ตามที่กำหนดไว้ในมาตรา 28 (3) แห่งพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 จึงทำให้ในปัจจุบันกองทุนยุติธรรมยังไม่มี การให้ความช่วยเหลือทางคดีปกครองแก่ประชาชนแต่อย่างใดนั้น กรณีดังกล่าว เห็นว่า เป็นการตีความบทบัญญัติ มาตรา 28 (3) แห่งพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 ในนัยที่กว้างขวางเกินไปและไม่สอดคล้องกับแนวปฏิบัติของศาลปกครองแต่อย่างใด

2 แนวทางการพัฒนาระบบการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชน

จากประเด็นปัญหาเกี่ยวกับข้อจำกัดหรือจุดอ่อนของระบบการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดหาทนายความให้ในการดำเนินคดีปกครองข้างต้น ผู้จัดทำรายงานเห็นว่า ควรมีการจัดทำระบบ “ทนายความอาสาในคดีปกครอง” ที่มีการบูรณาการและมีการยอมรับจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องขึ้น เพื่อทำหน้าที่ในการให้คำปรึกษา แนะนำ หรือฟ้องคดีและดำเนินคดีปกครองในศาลปกครอง อันเป็นการให้ความช่วยเหลือประชาชนที่มีความจำเป็นและไม่สามารถจัดหาทนายความได้ด้วยตนเองในการดำเนินคดีปกครอง อันจะส่งผลให้ประชาชนมี “ทางเลือก” ที่จะสามารถเข้าสู่คดีในศาลปกครองได้อย่างเท่าเทียมและเสมอภาคกับหน่วยงานของรัฐที่โดยหลักแล้วจะมีพนักงานอัยการเข้ามาดำเนินคดีแทน นอกจากนี้ กรณีดังกล่าวยังเป็นการทำให้สิทธิในทางกฎหมายปกครองและ

กระบวนการยุติธรรมทางปกครองของประชาชนมีความครบถ้วนและสมบูรณ์ อันจะส่งผลให้ในท้ายที่สุดย่อมเป็นการส่งเสริมและก่อให้เกิดความเป็นธรรมในกระบวนการยุติธรรมทางปกครองมากยิ่งขึ้น

3 บทบาทและการดำเนินการของหน่วยงานอื่น

บทบาทและการดำเนินการของหน่วยงานอื่นเพื่อให้มีความสอดคล้องกับระบบทนายความอาสาในคดีปกครองของสภานายความ เพื่อประโยชน์ในการให้การช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครอง โดยการจัดหาทนายความให้แก่ประชาชนที่มีความจำเป็นที่จะต้องมีทนายความในการฟ้องคดีและการในการดำเนินคดีให้มีความสมบูรณ์และมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ศาลปกครองโดยสำนักงานศาลปกครอง สำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน และสำนักงานกองทุนยุติธรรม ควรพิจารณาให้ความร่วมมือกับสภานายความในการดำเนินการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครองตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ทั้งนี้ ตามกรอบอำนาจหน้าที่ตามที่กฎหมายของหน่วยงานนั้นๆ กำหนดไว้ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการจัดตั้งระบบทนายความอาสาในคดีปกครองขึ้นและเพื่อให้ระบบดังกล่าวสามารถขับเคลื่อนได้อย่างแท้จริงในทางปฏิบัติ หน่วยงานดังกล่าวควรดำเนินการ ดังต่อไปนี้

- 1) ศาลปกครองโดยสำนักงานศาลปกครอง การให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยสำนักงานศาลปกครองนั้น ได้จัดให้มีการให้ความช่วยเหลือประชาชนโดยการให้ข้อมูล และการคำปรึกษาแนะนำ ในการฟ้องคดีแก่ประชาชน แต่การดำเนินการดังกล่าวก็เป็นเพียงการให้ความช่วยเหลือในเบื้องต้นแก่ประชาชนเท่านั้น หากได้รวมไปถึงการจัดหาทนายความให้แก่ประชาชนที่มีความจำเป็นแต่อย่าง

โต เพราะกรณีดังกล่าวอาจไม่สอดคล้องกับบทบาทของศาลที่ต้องเป็นผู้ทำหน้าที่ในการพิจารณาพิพากษาคดี แต่อย่างไรก็ตาม สำนักงานศาลปกครองสามารถดำเนินการเพื่อให้ประชาชนสามารถได้รับความช่วยเหลือในการที่จะมีทุนความเข้ามาฟ้องหรือดำเนินคดีได้ โดยสร้างระบบที่มีความเชื่อมโยงกับระบบทุนความอาสาในคดีปกครองของสภาพนายความที่จะจัดตั้งขึ้นในอนาคตได้ โดยการออกระเบียบเกี่ยวกับการให้คำปรึกษาและการให้คำแนะนำประชาชนในการฟ้องคดีและการดำเนินคดี โดยกำหนดให้มีเนื้อหาเกี่ยวกับการให้เจ้าหน้าที่สำนักงานศาลปกครองประสานกับสภาพนายความหากมีกรณีที่ประชาชนที่ผู้ยากไร้และไม่ได้ความเป็นธรรมแต่มีความจำเป็นที่จะต้องมีทุนความในการเข้ามาดำเนินการช่วยเหลือในการฟ้องคดีหรือดำเนินคดีในศาลปกครอง เพื่อให้สภาพนายความพิจารณาให้ความช่วยเหลือตามระบบทุนความอาสาในคดีปกครองที่จะจัดตั้งขึ้นต่อไป

2) ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน เป็นองค์กรตามรัฐธรรมนูญที่มีหน้าที่สำคัญที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญประการหนึ่ง คือ การแสวงหาข้อเท็จจริงกรณี que เห็นว่าผู้ได้รับความเดือดร้อนหรือความไม่เป็นธรรมอันเนื่องมาจากการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายหรือปฏิบัตินอกเหนือหน้าที่และอำนาจตามกฎหมายของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ และหากเห็นว่า กฎ คำสั่ง หรือการกระทำอื่นใดของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ มีปัญหาเกี่ยวกับความชอบด้วยรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย ให้เสนอเรื่องพร้อมด้วยความเห็นต่อศาลปกครองและให้ศาลปกครองพิจารณาวินิจฉัยต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อรัฐธรรมนูญได้กำหนดให้ผู้ตรวจการแผ่นดินเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญดังกล่าวแล้ว ในการเสนอเรื่องพร้อมด้วย

ความเห็นต่อศาลปกครองเพื่อให้ศาลปกครองพิจารณาวินิจฉัยในกรณีที่ประชาชนได้มีคำร้องเรียนมายังผู้ตรวจการแผ่นดิน และเป็นกรณีที่ประชาชนที่เป็นผู้ยากไร้และไม่ได้รับความเป็นธรรมแต่มีความจำเป็นที่จะต้องมีทุนความในการเข้ามาดำเนินการช่วยเหลือในการฟ้องคดีหรือดำเนินคดีในศาลปกครอง ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินเมื่อพิจารณาแล้วเห็นว่าประชาชนควรได้รับความช่วยเหลือดังกล่าว ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินควรมีอำนาจในการจัดหาทุนความเพื่อให้ทำหน้าที่ช่วยเหลือประชาชนในการฟ้องคดีและในการฟ้องคดีได้ ทั้งนี้ โดยอาศัยงบประมาณและค่าใช้จ่ายของสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน

แต่อย่างไรก็ตาม การที่ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินจะสามารถดำเนินการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดหาทุนความในการฟ้องคดีหรือดำเนินคดีต่อศาลปกครองได้นั้น เมื่อพิจารณาบทบัญญัติของพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยผู้ตรวจการแผ่นดิน พุทธศักราช 2552 (2552) แล้วไม่ปรากฏว่า ได้กำหนดถึงอำนาจหน้าที่ของผู้ตรวจการแผ่นดินในการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดหาทุนความในการฟ้องคดีหรือดำเนินคดีไว้แต่อย่างใด และหากพิจารณาร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญ ว่าด้วยผู้ตรวจการแผ่นดิน พ.ศ. .... ที่อยู่ในระหว่างการจัดทำในขณะนี้ ก็ไม่ปรากฏว่า ได้บัญญัติถึงกรณีดังกล่าวเอาไว้แต่ประการใด ดังนั้น ในโอกาสที่มีการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญ ว่าด้วยผู้ตรวจการแผ่นดิน พ.ศ. .... ควรมีการเพิ่มเติมเนื้อหาของกฎหมายฉบับดังกล่าว โดยกำหนดระบุให้อำนาจผู้ตรวจการแผ่นดินในการให้ความช่วยเหลือประชาชนโดย

การจัดการหาหนายความในการฟ้องคดีหรือการดำเนินคดีในศาลปกครองโดยมีสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณในการดำเนินการดังกล่าวต่อไป แต่หากไม่อาจเพิ่มเติมเนื้อหาดังกล่าวเข้าไปในกฎหมายดังกล่าวได้ทัน ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินควรมีระเบียบในการประสานงานกับสภาทนายความในการจัดการหาทนายความให้แก่ประชาชนที่มีความจำเป็นในการฟ้องคดีหรือการดำเนินคดีในศาลปกครองเป็นการเบื้องต้น ก่อนที่จะมีการเสนอให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายดังกล่าวต่อไป

ทั้งนี้ สำหรับกรณีของทนายความที่ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินจะจัดหาให้กับประชาชน (ในกรณีที่มีการเพิ่มเนื้อหาในเรื่องดังกล่าวเข้าไปในร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญ ว่าด้วยผู้ตรวจการแผ่นดิน พ.ศ. ....) และกรณีที่ผู้ตรวจการแผ่นดินโดยสำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดินจะประสานงานกับสภาทนายความ (กรณีที่ยังไม่มีการเพิ่มหรือแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อหาของกฎหมาย) ทนายความที่จะเข้ามามีบทบาทและทำหน้าที่ ดังกล่าวในที่นี้คือ ทนายความที่ขึ้นบัญชีไว้ตามระบบทนายความอาสาในคดีปกครองที่จะมีการจัดตั้งขึ้นนั่นเอง

3) กองทุนยุติธรรมโดยสำนักงานกองทุนยุติธรรม หากพิจารณาถึงบทบัญญัติของกฎหมายของกองทุนยุติธรรมอันได้แก่ พระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 และระเบียบคณะกรรมการกองทุนยุติธรรม ว่าด้วยหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการช่วยเหลือประชาชนในการดำเนินคดี พ.ศ. 2559 (2559) จะเห็นได้ว่า มีเนื้อหาครอบคลุมถึงการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนในคดีอาญา คดีแพ่ง คดี

ปกครอง คดีเยาวชนและครอบครัว คดีศาลชั้นอุทธรณ์ และคดีอื่น รวมถึงการบังคับคดี อันเป็นระบบที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ดังนั้น ในส่วนของการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดหาทนายความในการฟ้องคดีปกครองและการดำเนินคดีปกครองพร้อมอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม หากสภาพทนายความได้จัดทำระบบทนายความอาสาในคดีปกครองโดยมีการขึ้นบัญชีทนายความผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในคดีปกครองไว้เป็นการเฉพาะแล้ว กองทุนยุติธรรมสามารถขอบัญชีทนายความดังกล่าวจากสภาพทนายความมาใช้ในการดำเนินการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนตามอำนาจหน้าที่ของกองทุนยุติธรรมได้

นอกจากนั้น กองทุนยุติธรรมโดยสำนักงานกองทุนยุติธรรมควรตีความเนื้อหาของกฎหมายในกรณีที่กำหนดว่า ประชาชนมีโอกาสได้รับการบรรเทาเยียวยาความเสียหายตามกฎหมายอื่นแล้ว ตามที่กำหนดไว้ในมาตรา 28 (3) แห่งพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 ให้สอดคล้องกับแนวปฏิบัติของศาลปกครอง เนื่องจากปรากฏในเนื้อหาของกรให้สัมภาษณ์ของรองประธานศาลปกครองสูงสุดในกรณีนี้ว่า สำนักงานศาลปกครองมีวิธีการให้ความช่วยเหลือประชาชนในการฟ้องคดีต่อศาลปกครองโดยการให้คำปรึกษาและให้คำแนะนำในการฟ้องคดีเท่านั้น และในการปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานคดีปกครองนั้น มีหน้าที่ในการช่วยเหลือตุลาการศาลปกครองในการดำเนินกระบวนการวินิจฉัยคดีของศาลปกครองเท่านั้น นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงมาตรการในการให้ความช่วยเหลือตามพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พุทธศักราช 2558 แล้วเห็นได้ว่าการให้ความช่วยเหลือประชาชนตามกฎหมายฉบับนี้นั้น เป็นการช่วยเหลือประชาชนในการ

ดำเนินคดี ประกอบด้วยค่าจ้างทนายความ ค่าฤชาธรรมเนียม และค่าใช้จ่ายอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในการดำเนินคดี ซึ่งไม่ปรากฏข้อเท็จจริงว่าศาลปกครองโดยสำนักงานศาลปกครองได้ดำเนินการให้ความช่วยเหลือในลักษณะดังกล่าวแก่ประชาชนแต่อย่างใด ดังนั้น ในที่นี้จึงเห็นว่า กรณีที่ประชาชนมีคำร้องขอความช่วยเหลือจากกองทุนยุติธรรม คณะกรรมการกองทุนยุติธรรมควรพิจารณาวินิจฉัย และตีความกฎหมายไปในเชิงคุ้มครองสิทธิของประชาชน โดยไม่ควรตีความข้อยกเว้นในการที่จะไม่ได้รับการช่วยเหลือจากกองทุนยุติธรรมตามมาตรา 28 (3) แห่งพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พุทธศักราช 2558 ไปในทางที่กว้างเกินไปจนเป็นการจำกัดสิทธิในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมทางปกครองของประชาชน

แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อประโยชน์ในการสร้างความเข้าใจและประโยชน์ในการใช้บังคับบัญญัติของพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 ในส่วนที่เกี่ยวกับการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครองให้มีความถูกต้องตรงกันทั้งในทางทฤษฎีและในทางปฏิบัติ กองทุนยุติธรรมและสำนักงานกองทุนยุติธรรมควรมีการประสานงานไปยังศาลปกครองและสำนักงานศาลปกครอง เพื่อจัดทำแนวทางปฏิบัติร่วมกันเกี่ยวกับการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในคดีปกครองอย่างเป็นทางการ ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ในการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนที่มีความจำเป็นที่จะได้รับความช่วยเหลือจากกองทุนยุติธรรมต่อไป

ข้อเสนอแนะในการนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ

ให้หน่วยงานที่ควรมีหน้าที่หลักในการดำเนินการส่งเสริม ช่วยเหลือ แนะนำ เผยแพร่ และให้การศึกษาแก่ประชาชนในเรื่องที่เกี่ยวกับกฎหมาย โดยทำหน้าที่เป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ขึ้นทะเบียนและออกใบอนุญาตตามอำนาจหน้าที่ในกฎหมาย โดยการดำเนินการเพื่อสร้างระบบในการนำไปปฏิบัติควรดำเนินการตามลำดับ ดังนี้

(1) ขั้นตอนของการจัดทำความร่วมมือ เพื่อให้การขับเคลื่อนข้อความคิดหรือนโยบายควรประสานงานไปยังหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ในการจัดทำบันทึกความเข้าใจ (Memorandum of Understanding-MOU) เพื่อสร้างความร่วมมือในทางวิชาการระหว่างหน่วยงาน โดยเนื้อหาของบันทึกดังกล่าวควรมีเนื้อหาที่ระบุถึงข้อความคิดในการสร้างความร่วมมือทางวิชาการในการจัดทำระบบ นอกจากนี้ ยังเป็นการสร้างความร่วมมือและการแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ รวมถึงการสร้างการยอมรับระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอีกด้วย

(2) ขั้นตอนการเตรียมการ ในขั้นตอนนี้ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรจัดการประชุมร่วมกันเพื่อการระดมสมอง (Brainstorming) ในการกำหนดรายละเอียดของ (ร่าง) แนวทางการดำเนินงาน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของหลักสูตรในการอบรมวิชาที่ว่าด้วยเนื้อหาในด้านกฎหมายปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครองที่มีความเหมาะสม หลักสูตรการอบรมทนายความที่ได้รับใบอนุญาตว่าความเพื่อสร้างความรู้ความเชี่ยวชาญในด้านกฎหมายปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครองของทนายความ และการสร้างระบบการขึ้นบัญชีทนายความอาสาในคดีปกครองโดยกำหนดให้เป็นบัญชีกลางเพื่อที่หน่วยงานต่างๆ รวมถึงสภาทนายความเองสามารถนำบัญชีดังกล่าวไปใช้

ในการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนในกรณีที่ต้องใช้สิทธิฟ้องคดีและดำเนินคดีปกครองเป็นต้น การดำเนินการดังกล่าวเป็นการดำเนินการเตรียมความพร้อมเบื้องต้นในการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง หลังจากนั้นควรนำเอาร่างระบบดังกล่าวเข้าสู่การพิจารณาของคณะกรรมการสภาทนายความเพื่อพิจารณาให้ความเห็นชอบต่อไป กรณีดังกล่าวย่อมเป็นการแสดงถึงเจตจำนงและเป็นการแสดงถึงความพร้อมของสภาทนายความในการดำเนินการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง นั่นเอง

ทั้งนี้ ในขั้นตอนของการจัดทำรายละเอียดของระบบทนายความอาสาในคดีปกครองที่กล่าวไว้ข้างต้น สภาทนายความควรสอบถามและขอความร่วมมือจากหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการสร้างความร่วมมือและเป็นการสร้างการได้รับการยอมรับซึ่งกันและกันระหว่างสภาทนายความกับหน่วยงานอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในขั้นตอนของการกำหนดหลักสูตรในการให้การศึกษาอบรมทนายความและการสร้างระบบบัญชีทนายความอาสาในคดีปกครองที่หน่วยงานอื่นๆ สามารถนำบัญชีไปใช้เพื่อการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดหาทนายความให้แก่ประชาชนต่อไปในอนาคต หน่วยงานเหล่านี้สามารถให้การสนับสนุนสภาทนายความได้ เช่น การให้ความคิดเห็นหรือข้อสังเกต การให้การสนับสนุนด้านข้อมูล หรือการให้การสนับสนุนโดยการมอบหมายให้บุคลากรของหน่วยงานตนเข้าร่วมหรือมีส่วนร่วมในมิติต่างๆ ในการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง เช่น การแสดงถึงความพร้อมในการให้ความร่วมมือด้านบุคลากรที่จะทำ

หน้าที่บรรยายให้ความรู้ในหลักสูตรการฝึกอบรมของสภานายความที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เป็นต้น

(3) ขั้นตอนของการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เมื่อสภานายความโดยคณะกรรมการสภานายความให้ความเห็นชอบกับร่างระบบทนายความอาสาในคดีปกครองแล้ว สภานายความควรประสานไปแจ้งรายละเอียดที่สภานายความจัดทำขึ้นไปยังหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น ศาลปกครอง สำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน และสำนักงานกองทุนยุติธรรม ในการขอข้อสังเกตหรือความเห็นเพื่อที่จะนำมาปรับปรุงระบบดังกล่าวให้มีความสมบูรณ์และสามารถใช้ให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติได้อย่างแท้จริง

(4) ขั้นตอนของการกำหนดระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง เมื่อได้มีการดำเนินการตามขั้นตอนต่างๆ ในการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง พร้อมทั้งได้กำหนดรายละเอียดของการสร้างระบบดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว สภานายความโดยคณะกรรมการสภานายความ ควรดำเนินการออกหรือแก้ไขปรับปรุงกฎ ระเบียบ หรือข้อบังคับ หลักสูตร รวมถึงวิธีการที่มีเนื้อหาตอบสนองและสอดคล้องกับการสร้างระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง โดยไม่จำเป็นต้องมีการดำเนินการแก้ไขกฎหมายในระดับพระราชบัญญัติซึ่งได้แก่ พระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. 2528 (2528) แต่ประการใด

(5) ควรให้สภานายความ สำนักงานศาลปกครอง สำนักงานผู้ตรวจการแผ่นดิน สำนักงานกองทุนยุติธรรม จัดให้มีระบบทนายความอาสาในคดีปกครอง โดยเริ่มประสานงานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดทำบันทึกความเข้าใจ

(Memorandum of Understanding - MOU) เพื่อสร้างความร่วมมือระหว่างสภากาชาดไทยและหน่วยงานต่างๆ ในการขับเคลื่อนหรือผลักดันให้เกิดระบบความอาสาในคหบดีปกครองให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริงต่อไป รวมทั้งเพื่อประโยชน์ในการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนโดยการจัดให้มีหน่วยความในการฟ้องคดีและในการดำเนินคดีในศาลปกครองอันเป็นการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมทางปกครองให้เกิดขึ้นได้อย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- พระราชบัญญัติพัฒนาการบริหารงานยุติธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2549 (2549, 15 มีนาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, 123(26 ก). 6-14.
- พระราชบัญญัติ จัดตั้งศาลปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครอง พ.ศ. 2542 (2542, 10 ตุลาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, 116(95 ก). 6-14.
- พระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรม พ.ศ. 2558 (2558, 27 ตุลาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, 332(302 ก). 3-31.
- พระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยผู้ตรวจการแผ่นดิน พุทธศักราช 2552 (2552, 4 สิงหาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, 126(50 ก). 1-18.
- พระราชบัญญัติหน่วยความ พ.ศ. 2528 (2528, 19 กันยายน) *ราชกิจจานุเบกษา*, 102(129). 1-18.
- ระเบียบคณะกรรมการกองทุนยุติธรรม ว่าด้วยหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการช่วยเหลือประชาชนในการดำเนินคดี พ.ศ. 2559 (2559, 23 สิงหาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, 133(185 ง). 1-18.